

УДК 340.12

УНІВЕРСАЛЬНЕ ТА КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФІЧНЕ У ПРАВОСВІДОМОСТІ

UNIVERSAL AND CULTURE-SPECIFIC IN LEGAL CONSCIOUSNESS

Хаустова М.Г.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Пачколіна В. А.,
*студент I курсу факультету права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту такої філософсько-правової категорії, як «правосвідомість». Проаналізовано аспекти універсального та культурно-специфічного у правосвідомості. Досліджено взаємозв'язок цих двох властивостей правосвідомості. Доведено, що фундаментальні складові частини, гармонійно поєднуючись із культурно-специфічними, становлять зміст правосвідомості суспільства, спрямовуючи процес сприйняття державно-правової політики.

Ключові слова: правосвідомість, правова ідеологія, суспільство, держава, правова система.

Стаття посвящена раскрытию сущности и содержания такой философско-правовой категории, как «правосознание». Проанализированы аспекты универсального и культурно-специфического в правосознании. Доказано, что фундаментальные составляющие, которые

гармонічно об'єднуються с культурно-специфічними, составляют содержание правосознания общества, направляя процесс разработки государственно-правовой политики.

Ключевые слова: правосознание, правовая идеология, общество, государство, правовая система.

The article is devoted to the clarification of the essence and content of such philosophical and legal category as "legal consciousness". The aspects of universal and culture-specific in justice are analyzed. The interrelation of these two properties of justice is investigated. It is proved that the fundamental components, harmoniously combined with culture-specific, constitute the content of the legal consciousness of society, directing the process of perception of state-legal policy.

Key words: legal consciousness, legal ideology, society, state, legal system.

Актуальність проблеми. На формування правосвідомості впливає безліч психологічних, правових, економічних, соціальних та інших чинників, проте в даній роботі особливу увагу буде приділено відбиттю культурних факторів. Слід сказати про те, що культура є, певною мірою, відображенням суспільної свідомості народу, тому через аналіз цього явища можна детально розкрити зв'язок фундаментальних аспектів та національно-культурних особливостей у межах правосвідомості.

Аналіз останніх джерел та публікацій: дана проблема не є новою для сучасного наукового середовища, її вивчали філософи, юристи, культурологи, адже вона має міждисциплінарний характер. Для висвітлення вищевказаних аспектів правосвідомості важливими є ідеї Г.Г. Демиденка, І.А. Ільїна, І. Канта, С.І. Максимова, З.З. Петровича, В.Б. Романовської, Дж. Роулза, О.Ф. Скакуна, Э.Ю. Соловйова, О.Г. Спіркіна, А.Дж. Тойнбі, О. С. Ханінгтона та інших.

Метою цієї наукової статті є демонстрація взаємодії загального та спеціально-культурного в правосвідомості як комплексного явища на рівні свідомості окремого індивіда та суспільства в цілому.

На мою думку, дослідження логічно було б почати з детального визначення понять «універсальне» та «культурно-специфічне» як основоположних у даній статті. У сучасному правовому науковому середовищі існує багато підходів до визначення змісту та структури цих термінів. Це пояснюється багатоаспектністю категорій, можливістю аналізу з різних теоретичних позицій, а також самим явищем співставлення протилежних характеристик правосвідомості.

Термін «універсальне» означає «такий, що охоплює все або багато чого в певній сфері; який має різноманітне призначення» [1, с. 1507]. Спорідненим поняттям «універсальне» є термін «загальне», тобто те, що становить суть, основу чого-небудь. У терміні «культурно-специфічне» слід звернути увагу на поєднання двох слів під час його утворення, що дає підстави досліджувати своєрідність правосвідомості крізь призму матеріальних та духовних цінностей, набутих народом під час його історичного розвитку.

Правосвідомість треба обов'язково розглядати в контексті суспільства, однією з основних особливостей якого є перебування у стані постійного динамічного розвитку. Якщо посилатися на специфічно-філософську концепцію розвитку, то можна дійти висновку, що це особливий вид руху, для якого характерні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни. Процес розвитку не може відбуватися без законів, тобто об'єктивних, суттєвих, необхідних зв'язків між предметами та явищами. Якщо давати визначення правосвідомості як правовому явищу в межах певного суспільства, то слід наголосити на тому, що в ній виражаються знання та оцінка прийнятих у певній спільноті юридичних нормативів, спрямованих на регулювання соціально-економічної діяльності різних суб'єктів права: індивіда, організації, підприємства, трудових колективів, посадових осіб тощо [6, с. 425].

Увагу до співставлення універсального та культурно-специфічного у правосвідомості вперше привернув С.І. Максимов. Науковець вивів 2 концепції залежно від ступеня впливу культури на правосвідомість: універсально-ліберальну та партикулярно-комунітаристську. У той час як перша базується на ідеї загальності права, його всеосяжного впливу на культуру народів, друга ви-

ходить із принципу множинності і різноманітності культур з урахуванням прагнення соціуму зберегти і захистити власну національну ідентичність, відповідно, за умови всебічного впливу культури на правосвідомість [4, с. 70].

В основу першої концепції покладено вчення Іммануїла Канта – представника класичної німецької філософської школи, та Джона Роулза – американського філософа ХХ століття.

За часів філософських пошуків Канта, в кінці ХVІ – на початку ХІХ століття, поняття правосвідомості було доволі нерозвиненим, проте проаналізувавши творчі доробки філософа, можна застосувати результати його міркувань до сучасного розуміння цієї правової категорії. По-перше, слід звернути увагу на концепцію пошуку «чистого в праві» – ідею, виведену філософом, яку він пояснює як буття розуму, що відкриває перспективу виявлення істинного призначення права [8, с. 500]. По-друге, культуру І. Кант розглядає як те, що створено людьми у призмі протиположності природі, тобто те, що є невід'ємною частиною суспільної діяльності людини на рівні з правом, а отже, культура не має впливати на правосвідомість індивідів. Щодо поглядів Дж. Роулза, то у своїй праці «Теорія справедливості» він спробував поєднати теорії суспільного договору, які висунули Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та І. Кант, і представити традиційну концепцію за умови високого ступеня абстракції та уніфікації вищевказаних теорій. Також філософ приділив багато уваги основним правам та свободам людини, наголосив на важливості ролі держави в гарантуванні їх пріоритетності під час планування стратегії соціальної політики та сприянні всебічному розвитку кожної людини. Таким чином, можна спостерігати тенденцію прирівнювання впливу культури до відбиття впливу інших економічних, соціальних, політичних чинників на життя суспільства та на правосвідомість [8, с. 15].

Наступна концепція – партикулярно-комунітаристська, що ґрунтується та тезі про всебічний вплив культури на правосвідомість людей. У межах цього теоретичного розуміння ідея права не є універсальною – вона тлумачиться під впливом певного типу культури. Ця концепція базується на працях Самуїля Хантінгтона – видатного американського політолога, який працював у векторі досліджень взаємозв'язку культури та ідеології, та Арнольда Тойнбі – британського історика, культуролога, що займався розробленням питань щодо походження різних цивілізацій.

Хантінгтон взагалі визначає культуру як один із найпотужніших важелів впливу на правосвідомість людини, адже національно-культурна ідентичність є дуже важливим складником свідомості людини як частини певного етносу. У цілому погляди науковця найкращим чином уміщуються в його вислові: «Культура є силою, що одночасно і поєднує, і роз'єднує. Люди, розділені ідеологією, але поєднані культурою, об'єднуються. Суспільства, поєднані ідеологією, але в силу історичних обставин роз'єднані культурою» [13, с. 15]. Таким чином, Хантінгтон наголошує на важливій консолідуючій ролі культури, та, відповідно, її потужному впливі на правову систему та суспільну свідомість.

Арнольд Тойнбі у своїй праці «Осягнення історії», по-перше, виводить різні типи цивілізації з розгорнутим описом характерних ознак, що притаманні кожному з них. По-друге, розмірковує над значенням культури в розвитку конкретного суспільства, безпосередньо поєднуючи

становлення цивілізації зі змінами в цій сфері життя соціуму [12, с. 512]. Отже, якщо історик наголошує на нерозривному зв'язку культури із правосвідомістю представників кожної цивілізації, то це дає підстави відносити його погляди до основ партикулярно-комунітаристської концепції.

Культурно-специфічне також проявляється у правосвідомості через те, що вона, за міркуваннями О.Г. Спіркіна, займає проміжне становище між політичною та моральною свідомістю. На відміну від призми політичної свідомості, де держава розглядається як арена боротьби за політичну владу, в контексті із правосвідомістю вона постає в ролі зовнішнього регулятора суспільних відносин, який вимагає безумовного підпорядкування, отримуючи при цьому конкретну оцінку. На відміну від моральних норм, які залежать не від держави, а від самої людини, при цьому мають абсолютно-ціннісний характер, у правосвідомості поняття належного і справедливого визначаються як такі, що мають стати державним законом, за порушення якого повинні бути передбачені матеріальні санкції [11, с. 658].

Правосвідомість багато в чому орієнтується на раціонально-моральні оцінки, адже є частиною духовного життя людини і суспільства. Різниця між правовою та моральною свідомістю полягає у фактичній необмеженості моральних настанов та формальній обмеженості правових вимог. Право є примусовою вимогою реалізації певного мінімуму загально визнаних норм добра і справедливості, що забезпечує досягнення двох цілей: особистої свободи людини і суспільного блага.

Таким чином, цілком зрозуміло, що право потребує підтримки моральності: без постійної взаємодії з нею правосвідомість має хитку основу. З огляду на те, що мораль є складовою частиною культури як суспільного явища, вона може впевнено зайняти місце культурно-специфічного у правосвідомості. Культура є однією з важливих складових частин фундаменту правосвідомості суспільства, проте існують також універсальні компоненти, які характеризуються високим рівнем абстрактності в порівнянні з досить чітким відображенням авторитету певної культурної специфіки. Аналіз загальних аспектів правосвідомості логічно було б почати із викладу думок різних науковців стосовно виділення суттєвих ознак цієї правової категорії.

Правосвідомість є досить широким та багатоаспектним поняттям, із приводу тлумачення якого ведуться гострі суперечки серед правників, філософів та інших діячів науково-практичного юридичного середовища. У відповідній літературі існує ціла низка дефініцій, що виражають сутність даного терміна. Наприклад, зважаючи на теоретичні дослідження О.Ф. Скакуна, це «система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, класу, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом, зокрема, правосуддя, нормотворчої діяльності тощо» [9, с. 462].

На думку Олександра Спіркіна, правосвідомість – це уявлення і поняття, які виражають ставлення людей до чинного права, знання стосовно міри в поведінці людей з огляду на права і обов'язки [1, с. 658]. У межах такого підходу правосвідомість є ідейним вираженням об'єктивних суспільних відносин, що відбиває, насамперед, найважливіші економічні та соціальні умови розвитку соціуму.

Із точки зору Еріха Соловйова, правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і безпосередньо спрямовує поведінку людини як громадянина [10, с. 66]. Це означає, що, незважаючи на відсутність «ідеальної» правової держави, людина має жити так, ніби бажана модель країни вже існує. Якщо виходити з теоретичних основ міркувань науковця, то слід додати, що він розглядає право як певний мінімум моральності, який полягає в тому, що правомірною поведінкою є вираженням фундаментальних моральних цінностей, що виховуються протягом всієї історії народу, нації, суспільства.

В.Б. Романовська розглядає правосвідомість крізь призму релігійного світогляду та при цьому наголошує, що знання права, шанобливе ставлення до нього не гарантує правомірної поведінки. Основним питанням є те, що постає авторитетом для певного суспільства, що керує діями кожного індивіда як його складової частини. Виходячи з наведених думок науковця, правосвідомість є результатом духовної діяльності людства, що формується під впливом глибинних цінностей, більш міцних і фундаментальних, ніж знання законодавства [7, с. 7].

Разом із тим необхідно підкреслити, що у філософсько-правовій літературі дослідники (наприклад, І.О. Ільїн) проводять чітке розмежування між поняттями «правосвідомість» і «закознаніє», оскільки наявність у громадянина достатньої інформації стосовно чинного законодавства та відомостей про природне право зовсім не гарантує автоматично високого рівня правосвідомості і належної правової поведінки. Слід сказати, що російський публіцист відзначає наявність правосвідомості в кожній людині незалежно від будь-яких факторів, адже кожен усвідомлює, що перебуває в оточенні інших людей, які мають права та обов'язки щодо один одного [3, с. 190]. Постає питання про ставлення до власної правосвідомості: людина може мати її, не надаючи цьому особливого значення, та навіть зневажливо відноситися до цієї складової частини власної внутрішньої культури. Проте І.О. Ільїн наголошує на тому, що правосвідомість є не тільки елементом здорового глузду, а його спрямовуючою силою, яка має властивість керувати діями людини.

Таким чином, універсальне у правосвідомості проявляється в тому, що вона не може існувати без права: фактично правосвідомість є одним із його зовнішніх проявів – відображенням юридичних норм у призмі людської свідомості [14, с. 122]. Якщо в даному випадку говорити про взаємозв'язок позитивного права та правосвідомості, то цілком упевнено можна стверджувати про його здатність бути сприйнятим людиною. Сукупність нормативних та індивідуальних актів, виданих уповноваженими органами та їх посадовими особами, поступово формують правосвідомість, тобто уявлення та ставлення людей до права. Відповідно, в законах (як в основних формах нормотворчості) ураховується та певною мірою вшановується правосвідомість як форма суспільних уявлень про право взагалі. До того ж, не слід забувати про те, що вона історично виникла на певному економічному базисі та, насамперед, пов'язана з появою соціальних класів та держави.

Таким чином, культурно-специфічне та універсальне знаходяться у стані рівноваги в межах правосвідомості людини. Культура та, відповідно, мораль і релігія впливають на уявлення соціуму про державно-правову політику та на її сприйняття. Універсальні аспекти правосвідомості, зокрема оціночні думки та настанови, що визнають ставлення суб'єктів соціальних відносин до права й чинного законодавства, також мають вплив на людську поведінку в юридично значущих ситуаціях. Загальне та спеціально-культурне гармонійно поєднуються у правосвідомості людини, тож для держави надважливо знати особливості духовних складових частин правосвідомості соціуму для ефективного управління. Культурно-специфічне ніби вказує напрямок дії універсального в процесі сприйняття економічних, політичних та інших умов існування людства кожним окремим індивідом. Звісно, в деяких народів культурно-специфічно може переважати у правосвідомості, але згодом воно стає універсальним у межах такої групи, як етнос.

Вивчати правосвідомість та зв'язок між її складовими частинами, в даному випадку – універсальною та культурно-специфічною, дуже важливо, адже вона як частина духовного світу людини має не тільки пізнавальний, а ще й аксіологічний характер. Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за

конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні та є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин – право не може ефективно впливати на поведінку людей без впливу на їхню свідомість. За посередництвом правових ідей та теорій, почуттів та

емоцій норми права та інші правові явища оцінюються з огляду на життєві потреби та інтереси суспільства, формуються уявлення про належну правову поведінку, установки щодо шляхів реформування та вдосконалення законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу : навчальний посібник. Харків : Консум, 2004. 432 с.
3. Ильин И.А. О сущности правосознания. Москва : Рарог, 1993. 235 с.
4. Максимов С.І. Універсально-цивілізаційне та специфічно-культурне у правосвідомості. Дніпропетровськ. *Грані*. 2000. № 3. С. 70–74.
5. Петрович З.З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник ЛДУВН*. Львів : ЛДУВН, 2013. С. 496–503.
6. Попадинець Г.О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : Юридичні науки : збірник наукових праць*. 2016. С. 422–427.
7. Романовская В.Б. Духовность правосознание (соотношение феноменов). *Вестник ННГУ : Государство и право : итоги XX века*. Н. Новгород : ННГУ. 2001. 9 с.
8. Роулз Дж. Теория справедливости. / Пер. з англ. В.В. Целіщева. Новосибірськ : Видавництво Новосибірського університету, 1995. 500 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
10. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. Москва : Наука, 1992. 216 с.
11. Спіркін О.Г. Філософія : підручник. 2-е вид. Москва : Гардарика, 2006. 736 с.
12. Тойнби А. Дж. Постигание истории : сборник / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова ; сост. А.П. Огурцов. Москва : Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 1996. 576 с.
14. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : монографія. Харків : Право, 2008. 160 с.